

Szűk Balázs

Cigány motívumok a Gárdonyi-filmekben

A magyar némafilm fő vonulatát az igényes irodalmi adaptációk adták, az elkészült filmek egyharmadát 1913–1918 között. ¹ *Damo-Devits Oszkár* (1886–1927) egri hírlapíró és moztulajdonos (Damográf) készítette az első irodalmi adaptációt Gárdonyi Géza *Ali rózsáskertje* című novellájából (1913) a város történelmi negyedében és festői környékén. A fővárosba költözve színvonalas művészi irodalmi adaptációkat rendezett Tömörkény István, Bródy Sándor, Eötvös József műveiből. A Gárdonyival jó barátságban lévő rendező megkapta a Gárdonyi-művek megfilmesítési jogait. Természetes volt, hogy a ponyvakiadásokban is népszerűvé vált Göre Gábor bíró úr könyveit (1896–1901) elsőként adaptálhassa: *Göre Gábor kalandozásai Budapesten* (1913), *Göre Marcsa házassága* (1915), amelyekben folyamatosan jelen volt Kátsa cigány életvidám, talpraesett, kópé alakja. ²

György István (1899–1958) 1933-ban figyelemre méltó igényességgel filmesítette meg Gárdonyi Géza *A bor* című színművét. ³ Az adaptáció folytatta a némafilm utolsó éveiben fellépett „népi-nemzeti” irányzat törekvéseit, olyannyira, hogy falun forgatott, többségében ismeretlen vidéki színésszel. ⁴ A föld, a falu, a birtok („népi és úri becsület”) magyarságát óhajtotta ábrázolni, de feldolgozásai túl érzelmesek lettek, néha önmaguk paródiái: *Aggy Isten, Biri!* (1927); *Az iglói diákok* (1934); *Zivatar Kemenespusztán* (1936); *A fehérvári huszárok* (1938); *Sárga rózsza* (1940); *Göre Gábor visszatér* (1940). ⁵ Gárdonyi legsikerültebb és legnépszerűbb drámája *A bor* (1901), amely az *Én falum* (1898–1900) egyik novellájának dramatizálása. A mű népszínmű modern lélektani népi drámává formálásának kísérlete. ⁶ Gárdonyi „naturalista módszerekkel megalkotott lélektani drámát teremtett,” úgy, hogy az anekdotikus kis jelentőségű eseményt szűk, társadalmi konfliktus nélküli (homogén patriarchális közeg – Matyi/Rozi; Czeglédi gépész – falu előkelői), finom

¹ Veress J., 2006: 11. ; Nemeskürty I., 1965: 46.

² Balogh Gy. – Gyürey V. – Honffy P. 2004: 19.

³ Nemeskürty I. 1965: 142.

⁴ Hasonló próbálkozás volt Damo-Devits Oszkár: *Barlanglakók* című némafilmjének paraszti alakításai. Nemeskürty I. 1965: 111.

⁵ Magyar filmlexikon (2005): 342.

⁶ Fontosabb drámái, színművei: *Zendülés a pokolban* (1887); *Divatgróf* (1888); *Argyérus királyfi* (1892); *Paradicsom* (1893); *Karácsonyi álom* (1902); *Annuska* (1903); *Zéta* (1903, *A láthatatlan ember* színpadi változata); *Fehér Anna* (1905); *Fekete nap* (1906); *Falusí verebek* (1909); *Szentjánosbogárkák* (1909).

Színházi Kalauz I. Szerk: Vajda György Mihály – Szántó Judit. Gondolat Kiadó 1981. 665.; http://hu.wikipedia.org/wiki/Gardonyi_Geza; Nagy P. 1978: 151–171.

lélekmozgásokkal dúsitotta.⁷ A cifrázatok népszínművesek, de az alakok hiteles karakterek és hihető paraszti típusok. Baracs Imre (Jávor Pál) mulatós, verekedős legény volt, de hét éve, mióta feleségül kapta a kardos természetű, félárva Szunyogh Julit (Kéry Panni), nem ivott egyáltalán. Szorgalmas, becsületes ember lett belőle, akinek minden gondolata családja volt. Imre öccse, a hasonlóképpen izgága Matyi, éppen kiszabadul a messzi városi börtönből – kocsmai verekedés miatt került oda egy évre – maga a falu bírása kíséri haza a legényt. A vendégek s a tisztesség kedvéért Imre poharazgatni kezd, amiből ivás és duhaj verekedés lesz: megüti feleségét és anyósát.⁸ A *bor* című film egyik dinamikus jelenetében a falu egy nagy udvarán, fáktól, kerítésektől és egy nyitott ablakú világos háztól övezve középujt, fehér ingben és világos mentében egy fiatal férfi táncol, körülötte feketében csatlakoznak többen. Még többen karéjban nézik, még a kerítés mögül is. A férfiak ilyen lendületben sem veszik le kalapjaikat, a nőkön is kendő van. Bal oldalt zakóban, kerekded kalapban két cigány muzsikos hajol rá a hegedűjére.⁹ A film elveszett, illetve csak töredék maradt fenn belőle, melyben a sírva-vigadó Jávor mulatozását láthatjuk.¹⁰

Csak három, a cigány tematikát a teljes filmen végigvezető alkotás készült a hangosfilm 1945 előtti periódusában: *Göre Gábor visszatér* (1940), *Dankó Pista* (1940), *A cigány* (1941).

Gárdonyi Géza pályája korai szakaszában, az első budapesti években nehezen boldogult: álneveken ponyvaregények¹¹ írására kényszerült, röpiratain és ponyvain sokszor használva a Göre, ill. Göre Gábor álneveket.¹² 1892. július 6-án a Magyar Hírlapban indította el a lepéndi bíró, Göre Gábor olvasói levelezését, amely népszerűvé tette, s mint elbeszélőre is e sikerek alapján figyeltek fel.¹³ A hétről hétre közölt fiktív leveleket később tizenegy kötetbe rendezte (1896–1925)¹⁴, Göre Gábor álneven jegyezve, a paraszti élet és a nagyvilág paródiájává, néhol szatírájává bővítve. A „történetek” vaskosan népies nyelvezetű, ironikus hangvételű, karikatúraszze-

⁷ Nagy P. 1978: 155–156.

⁸ Vajda Gy. M. – Szántó J. 1981: 666.

⁹ Nemeskürty I. 1985: 56.

¹⁰ Balogh Gy. – Király J. 2000: 190.

¹¹ H. M. Stanley paródia: *A legfeketébb Afrika; A szerelem titkai* (elbeszélések, 1886); *Cyprian* (1888); *A világjáró angol* (1894); *A kékszemű Dávidkáné* (1899). http://hu.wikipedia.org/wiki/Gardonyi_Geza

¹² http://hu.wikipedia.org/wiki/Gardonyi_Geza

¹³ Nagy P. 1978: 151–152.

¹⁴ *Göre Gábor bíró úr könyve* (1896); *Göre Martsa lakodalma* (1897); *Göre Gábor juhásznótája* (1898); *Durbints sógor* (1899); *A pesti úr* (1899); *A Kátsa* (1899); *Veszödelmek, más szóval nem matska ugrás ide Amerika se* (1898); *Bojgás az világba mög más mindöfélé* (1901); *Tapasztalatok, vagyis más szóval az nagy kiállításon szörzött tapasztalatok* (1901); *No még öggyet...* (1925); *Vakarts, vagyis a zutósó könyvem* (1925).

rú beszámolólok voltak. Szemére hányták, később maga is szégyellte ezt a sorozatot, úgy érezte „megrágalmazta, ostobának mutatta be a népet”.¹⁵ Kátsa cigány 1899-es kötetét még egy, a sorozaton kívüli almanachhal is „megfejelte”: *A Kátsa tzigány adomái* (1903). Sőt a színpadon is tovább gördítené a Göre-fabulát: „már 1897-ben javasolja a Nemzeti Színház igazgatóságának, hogy Göre Gáborból és társaiból komédiát formál.”¹⁶ Beöthy László igazgató azonban *A bort* rendeli meg, igaz Göre és környezete (Göre–Durbints–Kátsa) még itt is megjelennek a hosszúra nyújtott népszínműves első felvonásbeli mulatási jelenetben, mellékalakként, a paraszti gondolkodás- és magatartásformák vicces-humoreszkes sablonjaival.¹⁷ Nagy Péter szerint a „göréssé” hatás (a bíró és környezete, realisabb falusi milió) az 1908-as *Falusi verebek*ben még jobban kimutatható.¹⁸

A nagy tetszést kiváltó bestsellersorozatra a némafilm is felfigyelt (Damo-Devits Oszkár: *Göre Gábor kalandozásai Budapesten* [1913], *Göre Marcsa lakodalma* [1915])¹⁹, de igazán a hangosfilm tett kísérletet Göre bíró – Durbints sógor és Kátsa cigány hármásának „népregényi” egybefűzésére a *Göre Gábor visszatér* (1940) műmagyar közhelybölcességű giccsben.²⁰ Göréék a mennyországi faluban boldog egyetértésben élnek (Göre bíró és felesége, Durbints sógor az asztalnál pipázva, borozva diskurálnak a „mindig vasárnapi” ebédhez, Kátsa cigány komondor kutyájával a lábuknál ülve néha tesz egy-két epés megjegyzést, s falatozik a maradékból, megosztva azt a hűséges ebbel). Megérkezik a lepénci pap, s a lenti szomorú világról mesél. Kátsa, Durbints és Göre elhatározzák: visszatérnek a földre. Lepéncen a Göre-unoka már menyasszony, de a veszekedő rokonság elválasztaná párjától. Göréék Pesten földgömböt vesznek az iskolának, s a Hunnia Filmgyárba ellátogatnak a Göre-film felvételeire. Megmondják a véleményüket az alkotónak. Lepéncen a bíró összebékíti a haragos feleket, a fiatalok eljegyezhetik egymást. Végül kiderül, hogy mindez Göre Gábor mennyországi álma volt. Gárdonyi ellenében Göre nem torz figura, hanem „mint a falu bölcs magyarja jelenik meg, kioktatva a mai elfajult nézőt az igazi magyar virtusra és erényekre.”²¹ A mennyország hollywoodi díszletezésű, fantáziátlan képét Balogh Béla *A megfagyott gyermek* (1921) című filmjének zárójelenetében láthattuk először: Tomi a Tejút országútján indul a kis temetőből, emelkedik. Fényörvények mélyén kristálypalota áll, csillagemberek várják, és har-

¹⁵ Hegedűs G. 1976: 242.

¹⁶ Nagy P. 1978: 153.

¹⁷ Nagy P. 1978: 154; 168.

¹⁸ Nagy P. 1978: 168.

¹⁹ Mindkét film elveszett, pedig kuriózuma volt a cigány származású főszereplők alkalmazása. Bernáth Péter (2002): romapage.hu/hircentrum/air tide

²⁰ Nemeskürty I. 1983: 537.

²¹ Nemeskürty I. 1983: 537.

sonázó angyalok, hintaló, a verklis Vince bácsi, sok ennivaló a jóllakáshoz. A végső határt azonban nem lépheti át: „Te még nem mehetsz be” – magyaráz az anyja.²² A motívumot Fejős Pál *Tavaszi záporának* (1932) érzelmes revü-fináléja viszi tovább: Szabó Mária templomi imádkozás közben kerül a mennyországba: csillogó giccskonyhába, tiszta kötényben, fénylő lábasok közé, először boldogan, mosolyogva. 15 év múlva, amikor lányát, hasonlatosan hozzá, meg akarja egy férfi erőszakolni, az óvatos anya a mennyei zománcozott felmosó vödörből hűti felhevült lányát.²³ Mindkét filmben a menny az anyával azonos: az a hely, ahol az ember visszakapja az elveszett anyát, egy megelőző prózai pokoljárás után. Az elsőben visszatéréssel, az utóbbiban letelepedéssel.²⁴ A Göre Gábor visszatér keretes mennyországgépe stilisztikailag azonos az előző kettővel, gondolatilag viszont teljesen eltér tőlük. Eleve a „falu-mennyország,” a végtelenbe helyezett paraszti idill a teljesség formája, nem biblikus archetipusok; itt a kert, a fák, az ablakok, a székely kapu, a kerülő botja csillog úgy, mint a karácsonyi angyalhaj. Mégis a falu tradicionális hatalmi rendje egy az egyben áthelyeződik a mennybe: Göre bíró, a felesége, Durbints sógor, de még az érkező pap is a megterített asztalnál foglalnak helyet, felsőbbrendűen; a kerülő magányos, de szabad Kátsa cigány és a kutya az asztal mellett, a bal „lábánál” van. Kátsa öltözete és testtartása szegénység- és etnikus kódokat is hordoz (kalapja kicsi, hátulján lúdtoll; vékony, prémes dolmányt hord, de az ki van gombolva; nadrágja gatyamadzaggal összekötve; jobb hóna alatt hegedűje és vonója. Térde kicsit megerezzkedik, alázatosan meghajol.). Tegeznek, míg ő magáz: „*Kezit csókolom, főtisztelelendő plébános uram!* Meg tetszik-e ismerni?” ’Ni, még a Kátsa!’ „A Kátsa!” ’Hát te is itt vagy?’ „*Instállom, itt vagyunk mindnyájan.*” (5’ 08.). Göre bíró mindig kioktatja, ha Kátsa túlon túl büszke; stigmákkal jelzi hovatarozását: „A cigány a mennyországban is cigány!” ’De nagyra vagy vele... te *rusnya!* „Hegedülgetek itt, hegedülgetek ott, aztán megvan a reputációm.” ’*Csavarogni, mindig szívesen csavarogtál* „Meg is van annak a hasna: az ember lát is, meg hall is.” ’Hazudj csak tovább’ „Hát *sose legyen belőlem halott!*” (7’) Még mielőtt visszaindulnának falujukba, lelkük várakozik, aztán egyenesen a bíró szobájába „ereszkednek”. Göre észre is veszi, hogy Kátsa megint rosszban sántikál: „Mi van a kezeden?” ’A hegedűm.’ „Nem abban, hanem a másikban” ’Semmi... instállom! Csak egy kis aprócska csillagocsk... az unokámnak hoztam.’ ’Isten megbocsát... ez *lelopta* a csillagokat.” ’Hát mit számít az annyi csillag közt’ „*Akasztfára való, Kátsa!* [...] De ha hazatérek a faluba, akkor rögtön *áristomba...* Mert *rendnek lönni kell!*” (17’ 05) Kátsa alakjában van valami okos keserűség, kópéság és naiv, szeretnivaló báj.

²² Nemeskürty I. 1965: 85.; Balogh Gy. – Gyürey V. – Honffy P. 2004: 38, Balogh Gy. – Király J. 2000: 498–499.

²³ Balogh Gy. – Gyürey V. – Honffy P. 2004: 46; Nemeskürty I. 1983: 367.

²⁴ Balogh Gy. – Király J. 2000: 499.

Ennek talán az is oka lehet, hogy Gárdonyi gyermeki rajongással viszonyult Dankó Pista önfelédts és naiv tematikájú magyar nótáihoz. Szívélyes baráti kapcsolatba is kerültek egymással: amikor az író a Szegedi Napló munkatársa volt, a város irodalmi kávéházának, a Hungáriának gyakori vendégeként, több maga írta nótaszöveggel segítette ki a cigányprímást.²⁵

Már a némafilm is próbálkozott a nagy ívű, romantikus, kösztümös történelmi regény adaptálásával (1923): Fejős Pál saját forgatókönyvből dolgozott az első olyan magyar filmhez, amelyhez külön kísérőzenét komponáltatott Angyal Lászlóval. Sajnos, a viszonylag szerény költségvetésű, amerikai szemmel is monumentális, káprázatos díszletezésű (Básthy István), befejezett, 1923–1925 között Gödöllőn, Budapesten és a nagyobb vidéki városokban bemutatott, külföldön is forgalmazott utolsó némafilmje²⁶ elveszett.²⁷ A heroizálást a hangosfilm eposzi léptékű, mindmáig egyetlen kísérlete végezte el: Várkonyi Zoltán *Egri csillagok 1–2.* (1968) színes, széles vásznú történelmi tablófilmje a Várkonyi-féle „a magyar történelmi múltat újraértékelő”²⁸ hősiesség- és látványfilm²⁹ negyedik, legellentmondásosabb, a kritika által legelutasítottabb (ízlelésbeli és szemléleti konzervativizmus, monstre-

²⁵ http://hu.wikipedia.org/wiki/Gardonyi_Geza

²⁶ Fejős az egri lokálpatrióta tőkésék között talált támogatókra, így nem csupán illusztráció maradt az óriási tömegek (katonák) mozgatása vagy a várostrom „izgató epizódja”. Az egri várban és környékén már akkor sem lehetett forgatni, ezért a vár helyszíne a Zala megyei Csesznek lett, de készültek felvételek a Kúria épületében, a Mátvás-templomban, a budavári bástyán, Óbuda környékén, a Pálvölgyi-cseppkőbarlangban, a kisbéri méntelepen. A főszerepeket Jankovszky Mara, Stella Gyula, Réthey Lajos, Sziklay Béla és Szekula Dénes játszották. Ismeretlen okokból az 1923. szeptember 7-ére tervezett Corvina-beli bemutató elmaradt. 1923. szeptember 16-án azonban a gödöllői Uránia-mozgóképzőházban, zárt körben vetítették le Horthy Miklósnak és családjának, a kormányzó nagy elégedettségére. Az első hivatalos bemutató 1923. december 6-án volt a Royal Apollóban Budapesten. 1924-ben a legnagyobb vidéki városokban játszották, 1925-ben pedig egy április 15-ei kiviteli engedély alapján valószínű, külföldre is forgalmazták. Fejős bár a filmet nagy műgonddal befejezte, már az 1923-as szeptemberi bemutatót meg sem várva, Amerikába utazott. Balogh Filmspirál 33.

²⁷ Juhász I. 2007: 34.

²⁸ Nemeskürty I. 1986: 649.

²⁹ Várkonyi Zoltán (1912–1979) kedvenc gyermekkori olvasmányait úgy vihette filmre, hogy a négy Jókai „magyarság”-adaptációban (*A kőszívű ember fiai 1–2.* [1965]; *Egy magyar nábob* [1966]; *Kárpáthy Zoltán* [1966]; *Fekete gyémántok 1–2.* [1976]) igényes képeskönyvekben közölhette, hogy „a magyar történelemnek kontinuitása van”. Várkonyi a múlt század magyar történelmét kívánta az 1820-as évektől 1867-ig egységes szemlélettel feldolgozni, tablószerűen felvillantva nemesség, polgárság, értelmiség, parasztság, munkásság szenvedő és felemelkedő mítoszi képviselőit. Nemeskürty I. 1986: 649–655; Nemeskürty I. 1985: Helikon 158–159. Jelentősebb filmjei: *Simon Menyhért születése* (1954); *Keserű igazság* (1956); *Az utolsó vacsora* (1962); színmű-filmváltozatai: *Dandin György* (1955); *Szemtől szembe* (1970); tévéfilmjei: *Sakknovella* (1959); *Ártatlan gyilkosok* (1973) művészi remeklések. Magyar Filmlexikon 2005: 1157–58; Balogh Gy. – Gyürey V. – Honffy P. 2004: 147.

fiaskó, sematikus karakter) próbálkozása.³⁰ A filmidőben 44"50 és 50"06' közötti cigányéletkép (Bornemissza Gergelyék üldözőik elől menekülése és találkozása a sátoros cigányokkal) eredeti helyszínét már (bulgáriai sziklás fennsík) Szász Endre is megfestette Várkonyi Zoltán felkérésére látványterveiben³¹, szcenikai álmokképeiben (Isztambul felé, Cigánytábor).

A dervissé lett Jumurdzsák (Bárdy György) felfedezi a szökésben lévő Gergelyéket, akik török álruhában magyar rabokat kísérő őrnök adják ki magukat. A bég efenditől elkéri fegyveres embereit, hogy a hegyekben üldözőbe vegye a kis magyar csapatot, akiknél balszerencséjét megfordító amulettje van. Azok, felfedezvén a szándékot, lovaikat hátra hagyva, felfelé kaptatnak a sziklás domboldalon. Vicuska (Vencel Vera) előreszalad, mert női énekhangot hall a távolból, s a szemközi sziklán tanyázó ismeretlen csapatra mutat. A tetőn egy piros ingű férfi (őrszem) áll, összefont karral. Mellette két teve, egy fehér inges férfi és egy előre lépő sárga ruhájú nő. A teraszokon sátrak vannak, előtte emberek ülnek, mögöttük szamarak vannak kötve a bokrokhoz. A cigányok is észreveszik őket: egy cigány nő előreszalad, a többiek is felállnak pl. egy kék inges, piros öves férfi. Roma szavak hallatszanak. A magyarok vezetője, Mekcsey (Bitskey Tibor) is megszólal: „Beszél itt valaki *magyarul*?... Vezessetek minket a vajdához.” Közben nők, férfiak, gyerekek mezítláb eléjük jönnek (10-15 fő), elvegyülnek, barátságosan, nevetgélve körülfogják őket: Nincs közöttük bizalmatlanság, idegenség, vizuális/proxamikus kódjaikban³² tehát közelengedők, zónatávolságuk intim/személyes (0–45 cm; 45 cm – 1,2 m)³³, az egyéni térben meg nézik, megérintik egymást, arcukat, testüket, ruhájukat nem takarják el. A cigány férfiak felül félmeztelenek, vagy ruhát hordanak: piros, barna kockás, ujjatlan mellényt, ill. kék/barna hosszú, esetleg fehér rövid ujjú inget, széles piros/fekete övvel a derékon. Nadrágjuk zöldes, okkeres barna, bő vagy szűkre szabott. Többségükön fekete/barna nyújtott kalap van, karimájuk kicsi, mint a hortobágyi juhászoké. Háromfajta nőt látunk: fiatal érzékit, öregot és fiatalasszonyt. Elöl, jobb oldalt egy kihívó hajadonfőt, barnás szőke hajú cigánylány barna selyemblúzos, rövid felsőben; nagy karikájú fülbevalóval, csillogó ékszerrel a nyakában, bő szoknyában, derekára piros kendő kötve. Középpütt egy idősebb asszony tarka szoknyában, kék rövid ujjú ingben, vállán lila rékli átvetve, feje lila/fehéres kendővel van bekötve. Hátul bal oldalt fiatalasszonyok állnak. Az egyik fehér ingben, piros szoknyában, kezében kisgyerek, feje fedetlen(?). A gyermekek okker színű rékli, fején piros sapka. Egy másik asszony

³⁰ B. Nagy L. 1974: 195.

³¹ Összesen 32 színes grafika készült el, de ebből csak három valósult meg, mint díszlet (a mecseki falucska Cecey-udvarháza, a pápa dolgozószobája az Angyalvárban és a film sátrai). Nemeskürty I. 1969: 3–6; 22.

³² Hoppál M. 1992: 21. 2. ábra.

³³ Hajas Zs. 1995: 21.

rózsaszínes/lila/fehér pöttyös, széles ingujjú felső van, feje kék kendővel fedett. Bal karján egy kékeszöld, selyemszerű, rövid ujjú kezeslábasba öltöztetett, fülbevalós kislányt tart. Bal és jobb oldalt, a kép háttérében faágakra ráhúzott barna/kék/piros/sárga kockás sátrak állnak. A kompánia és a vendégek egy óriás, tapasztott, henger alakú kemence mellett (sütő? kovács?) jön el. Vidáman vonulnak felfelé a vajdához; közben az egyik magyar számárra ül, de leesik róla. Most a cigányok nevetnek, nem őket nevetik. A csoportkommunikáció elfogadó/befogadó, egyezkedő. Testbeszédük felszabadult, önfelelt, kitarulkozó.

A sziklatetőn középtűt négy lábú kollektív üst áll, alatta tűz ég. Mindkét oldalt félkörben, két-két sátor előtt népes csapat ül (több család, 30-40 fő), ugyanolyan színes ruhákban, mint az előőrs tagjai. Az érkezők felé figyelnek, tehát számukra az idegenek érkezése fontos: a csoportkohézió megerősítése. Nem érznek fenyegetettséget, kezükben nincs védekező eszköz. Jobb szélén elöl, háttal egy vezérszerű valaki áll, akit a jelenet első képein (a két teve mellett) láttunk őrszemként, Sárközit (Agárdi Gábor). Haja barna, inge hosszú, rozsdabarna, mellénye barna, nyakában piros kendő, nadrágja piros (az érzéki cigány menyecske masculin párja). Kiáltására a tarka ruhájú népség előrefut, ő pedig ellenkező irányba teszi ugyanezt. Most látható, hogy szakállas (nem etnikus jegy!), széles övén arany ékszerek, kerek tárcsák csüngnek, mindkét fülébe aranykarika. A roma ikonográfiai ábrázolásnak megfelelő, Zeusz-szerű királyi méltóság³⁴ áll a sátor előtt, akihez odafut és meghajol. A vajda nadrágja kék/vörös, két aranyöv tartja, inge nincs betűrve, középtűt kigombolva, s ékszerek függnek rajta. Haja hosszú, őszülő, bajusza erős. Vékony ezüst diadém övezi homlokát. Jobb kezében méltóságjelvénye, a fából készült vezérbot, teteje arany függőkkel és ezüst süveggel van díszítve. Szintén jobb kezén barna csuklószorító. Inge hosszú ujjú, bő, de az ujjakon aranygombok vannak; kigomboltan hátra is csaphatja, mint egy köpenyt. Tőle bal oldalt egy küllős kerekű batár áll, ami előtt, és amire pokrócok vannak sátorként, esővédőként elhelyezve. Az őrszem jelenti a vendégek érkezését.

Hirtelen a kép mélységéből meztelen pulyák, kisgyerekek futnak elő, anyjukkal fogócskázva (archetipikus-romantikus képbeállítás). A vajda elindul a számárráton érkező (az evangéliumi jeruzsálemi bevonulás mitoglémája) Mekcsey és a cigány nő elé (identitásbeli hasonlóság). Az idegenekhez hasonlóan, az övétől eltérően fedett lábbelit (bocskor) hord, azonos társadalmi státuszban. A pozíciót tovább erősíti a metakommunikációs mező azonossága is: mindkét fél meghajol a másik előtt, a vaj-

³⁴ A cigányparódiák szövegei is megőrzik ezt a démiurgoszi összefüggést: „A’ mi segedelminik legyen a’ mi nagy semü Jupiternek nevében, a’ ki tsinálta az ereg ilét, a’ a’ vas porolyt, a’ fúrót’ legyezét, a’ nagy és kis kalapátsot, annak minden tesngé bengé (ördög Sz. B.) sersámát egyetemben. Amen. [...] Te Uram! sép fekete semü Jupiter régen meg-ígérted est mi nékink illetén képpen Ifrizkumm Bifriz, Tsifriscum Tsirgere bingi...” (Zigányok Végső Veszedelme rövid Históriaja Versekből) Ujváry Z. 1978: 111.

da még a botjával is ugyanezt teszi, a térbeli távolságtartása a társadalmi zónának (1,2–3,6 m) felel meg³⁵. A nyelvhasználat is (bár a vajda enyhe akcentussal beszél) az azonosságot erősíti. „Milyen nyelven beszélsz?” ’Amilyenen kérdeznek’ „Vezető-re lenne szükségünk, *magyarok* vagyunk. Isztambulba készülünk.” ’Vezetőt nem-igen tudok én ajánlani, hanem szállást szívesen adunk.’ Rejtett metakommunikációs (személyes és kollektív) szinten a kétféle etnikum egyenrangúságképe erősödik fel, a diszkriminatív szövegek (gazdasági és kulturális marginalitás, antiszocialitás) háttérbe szorulnak. A nyílt verbalitásban a magyar identitástudat erősebb (domináns csoport).³⁶ Az Őrszem közbekiált: „*Magyarok* vagytok? Én is *magyar* vagyok.” ’Hogy kerültél ilyen messzire *hazulról?*’ Ahogy a többi *magyar!*’ ’Ha *magyar* vagy, tarts velünk.’³⁷ – és Bornemissza Gergely (Kovács István) kezét nyújt a leendő kalauznak. A *nemzeti identitást* (magyar = átmeneti hontalanság) *ellensúlyozza az etnikai* (cigány = a vándorlás mint létforma), a kezdeményező, ajándékozó szerepe miatt. Az együttműködés elkerülhetetlen, még ha nem hitjellegű, hanem részben érdeken alapul is (a cigány „stalker” foglaltat kér a magyaroktól, kalandvágya erősebb, mint honvágya)³⁸. Minden ez utáni jelenet olyan átadó/részben etnikus tevékenységeket mutat (a vállra tett kézzel a vajda vendégségbe hív; kézzel evés a kollektív félkörben; a „stalker” rituális temetési búcsúja közösségtől), amely a kétfajta identitás kölcsönös egymásra utaltságát erősíti beavató cselekvések által. *Az erősebb pozíciójú nemzeti identitás elfogad/befogad, az alárendeltebb etnikai identitás átad*, részessé tesz, tehát kockázata nagyobb, mert nem védekezik.³⁹

A kép előterében, félkörben foglalnak helyet azok, akiket búcsúztatnak, így a cigány Őrszem, Mekcsey, Török Jancsi (Benkő Péter), Gergely és Vicuska. Az egész, ropogósra sült malacot együtt „szegik meg”, és kézzel esznek. Jól és nyíltan látszának öltözékük etnikus jegyei. A háttérben a 40-50 fős kompánia a vendéglátó, tehát ők nem esznek. Tanulják az „idegent” és örködnék. Két férfi duális archetípusa előlegezi a távlati egyensúlyt: a bal szélén ül a cigány (vad, komikus, a foglalópénzt próbálja a fogaival), a jobb szélén Gergely (civilizált, adományoz, kenyeret tör). Az identitás-játék része, hogy az első jelenetben feltűnő kikapós cigánylány Vicuskát fiúnak nézi, udvarolni kezd neki, mire a magyarok nevetve beavatják a hosszú haj titkába.

Eddig apró életrituálékat láttunk, a következő fokozat az ősök szellemétől való búcsúzás, amely egyben a közösségből való kiszakadás. A saját halálképzet átadása idegeneknek a bizalom jele. A vajda fejét egy bagolyfejjé formált maszk borítja, róla

³⁵ Hajas Zs. 1995: 21.

³⁶ Zoltán B. 2003: 64.

³⁷ Az 1956-os emigrálásra való metaforikus utalás talán nem alaptalan feltételezés.

³⁸ Zoltán B. 2003: 67.

³⁹ Zoltán B. 2003: 67.

hosszú szalmaszálak lógnak le. Bal kezében egy koponyát tart, s a távozónak nyújtja. Várakozóan ül, jobb kezében méltóságbotja. Két oldalán két-két cigány férfi áll süvegben. Az „őrszem” odafordul az idegenekhez, hogy megmagyarázza az irracionálist. Egyenlőséget feltételező tegezésében átlépi az etnikus korlátokat: aki meghal cigányközössége számára, megszületik egy másik (magyar), a másságát is elfogadó világra. „Búcsúznom kell a régi szokások szerint. Tudjátok, mi örökké úton vagyunk. A cigányoknak nincs temetője. De aki elmegy, az meghalt. És mi megadjuk a végtisztességet a halottainknak.” A vajda ütemesen ütni kezdi a földet a botjával, csörögők, dobok hallatszanak. A cigány egy hatalmas terület közepén táncol a koponyával, középtűt egy mély lyuk. Hátralé, a sátrak előtt tömeg. Körbeforog, először leborul, üti a földet, újból körbeforog, feje fölé emeli a kezét, s rázza előretartott tenyérrel. A gödörhöz hátrál forogva, és behelyezi a koponyát, földet szór bele.⁴⁰ A betemetés pillanatában társai újból előrehajolnak, és döngölik a földet. Ugyanezt teszi a cigány is, szinte extázisban. Aztán üti a mellét, az ég felé rázza a kezét, majd ismét a földet veri. Kétszer körbejárja a tüzet, a többiek felé fordulva. Gyorsul az ütem, a szaggatott táncban ráhanyatlik a sírra, fetreng a földön. A háttérből mindenki elmegy, hogy egyedül maradhasson a szellemekkel. Egy dézsa vízzel felloccsolják.

Bókay Antal szerint a közepes szövegminőségű *Egri csillagok* „a magyar orientalizmus” mintapéldája, de a *mi* (magyarok: +) és az *ők* (törökök: –) értékhierarchikus szembeállításban ott rejlik egy posztkolonális olvasat.⁴¹ Ugyanakkor ezzel szemben a cigányok utópikus szigete (magaslat, egyenlőség, idegen tisztelete, beavatás) a társadalmi és etnikus egymásmellettség olvasatát kínálja, különösen a filmes adaptációban.

Gárdonyi filmográfia

Damó Oszkár: *Göre Gábor kalandozásai* (1913, néma); *Göre Marcsa lakodalma* (1915, néma); *Ali rózsakertje* (1913, néma); Fejős Pál: *Hosszúhajú veszedelem* (1920, filmterv); *Egri csillagok* (1923, néma); György István: *Agyisten, Biri* (1927, néma); György István: *A bor* (1933); Székely István: *Ida regénye* (1934); György István: *Göre Gábor visszatér* (1940); Pacséry Ágoston: *Isten rabjai* (1942); Várkonyi Zoltán: *Egri csillagok 1–2.* (1968); Hajdúfy Miklós: *A lámpás* (1972, MTV); Félix László: *Ida regénye* (1974, MTV); Seres Tamás: *Egri csillagok* (2006, a Nagy Könyv rövidfilmje, mtv1); Szóts István: *Tűz a hegyen* (1944, félbemeradt, a *Hosszúhajú veszedelem* című novelláskötet alapján).

⁴⁰ Wislocki Henrik, az erdélyi vándorcigányok kutatója írja a temetkezési szokásokról: „több ízben rajtakapták őket, amint meghalt rokonaik csontjait ki- és ismét elásták”, főként a halott fejét. Újváry 2007: 554.

⁴¹ Bókay 2006: 283.

Irodalom

- [1] BALOGH Gyöngyi: *Budapesti évek (Fejős Pál magyarországi pályakezdése)*. http://www.filmintezet.hu/uj/kiadvany/filmspiral33/baloghgy_budapesti.htm. [2011. október 8.]
- [2] BALOGH Gyöngyi – GYÜREY Vera – HONFFY Pál: *A magyar játékfilm története a kezdetektől 1990-ig*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 2004.
- [3] BALOGH Gyöngyi – KIRÁLY Jenő: „*Csak egy nap a világ...*” *A magyar film műfaj- és stílustörténete 1929–36*. Magyar Filmintezet, Budapest 2000.
- [4] BERNÁTH Péter http://www.romapage.hu/hircentrum/aire_tide [2002]
- [5] BÓKAY Antal: *Bevezetés az irodalomtudományba*. Budapest 2006.
- [6] B. NAGY László: *A látvány logikája*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1974.
- [7] HAJAS Zsuzsa: *Magyar nyelv I*. Pedellus Kiadó, Debrecen 1995.
- [8] HEGEDŰS Géza: *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest 1976.
- [9] HOPPÁL Mihály: *Etnozemiotika*. Pedellu Kiadó, Debrecen 1992.
- [10] http://hu.wikipedia.org/wiki/Gardonyi_Geza
- [11] JUHÁSZ István: *Kincses magyar filmtár 1931–1944*. Kráter Műhely Egyesület, Pomáz 2007.
- [12] NAGY Péter: *Drámai arcélek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1978.
- [13] NEMESKÜRTY István: *A magyar film története (1912–1963)*. Gondolat Kiadó, Budapest 1965.
- [14] NEMESKÜRTY István – SZÁSZ Endre: *Egri csillagok*. Képzőművészeti Alap Kiadó Vállalat 1969.
- [15] NEMESKÜRTY István: *A képpé varázsolt idő*. Magvető Kiadó, Budapest 1983.
- [16] NEMESKÜRTY István – SZÁNTÓ Tibor: *A filmművészet képeskönyve*. Helikon Kiadó 1985.
- [17] NEMESKÜRTY István: *A filmművészet új útjai*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1986.
- [18] ÚJVÁRY Zoltán: *A cigányok tudós kutatója. Wislocki Henrik, 1856–1907*. In: Bartha Elek (szerk.): *Magyar folklórtörténet I*. Debrecen 2002.
- [19] VAJDA György Mihály – SZÁNTÓ Judit (szerk.): *Színházi Kalauz I*. Gondolat Kiadó, Budapest 1981.
- [20] VERESS József (szerk.): *Magyar Filmlexikon*. Magyar Nemzeti Filmarchívum, Budapest 2005.
- [21] VERESS József: *A magyar film története*. Anno Kiadó, Budapest 2006.